

DOI: <https://doi.org/10.59849/2957-3882.2023.1.19>

UOT: 821.512.161

XIX ƏSR OSMANLI ƏDƏBİYYATINDA SƏNƏDLİ NƏSRİN FORMALAŞMASI

Ülkər SƏMƏDOVA*

Açar sözlər: bədii publisistik yaradıcılıq, bədii sənədli nəsr, maarifçilər, XIX əsr

XÜLASƏ

Ədəbiyyatın, xüsusilə publisistikanın bu dövərdə sürətlə və məqsədyönlü şəkildə inkişafını, yeni ədəbi–bədii janrların meydana çıxmasını, yeni ideyalı və yeni formalı ədəbiyyatdakı süjet, dil–üslub dəyişikliklərini, mövzu genişliyini, ideya müxtəlifliyini, məzmun, mündəricə yeniliyini məhz zamanın irəli sürdüyü bu çoxşaxəli tələblərə cavab vermək, maarifçilik ideyalarının həyata keçirilməsinə xidmət etmək qayəsi şərtləndirir. Bütövlükdə, XIX əsr ədəbiyyatının əsas səciyyəvi cəhəti yenilik, axtarış və təmayülləri, Qərbi mədəniyyətinə söykənərək milli ədəbiyyatı modernləşdirmək olsa da, aparıcı ideya maarifçilikdi. Tənzimanın maarifçi ziyalıları elmə, təhsilə, incəsənətə tarixin hərəkətverici qüvvəsi kimi baxır, ədəbiyyat və dövrü mətbuatın bu işdə xüsusi əhəmiyyətini qeyd edirdilər. Onlar ədəbiyyatın oxucunu maarifləndirdiyini, demək həm də cəmiyyəti kamilləşdirdiyini, sosial problemlərin aradan qaldırılmasına kömək etdiyini irəli sürürdülər. Türk maarifçiliyi özündə milləti savadlı, ölkəni tərəqqi etmiş və öz layiq olduğu yerdə görmək, vətənin, xalqın azadlığının bütün şəxsi ideallardan uca olduğunu anlatmaq və s. kimi böyük ümumbəşəri keyfiyyətlər daşıyır.

Giriş

Türk maarifçi sənətkarlarının siyasi, fəlsəfi və estetik görüşləri öz əksini həm hekayə, roman və dram əsərlərində, bu əsərlərin realist, romantik obrazlarında, həm də digər nəsr janrları kimi yeni təşəkkül etməkdə olan mətbuat janrlarında, o cümlədən ədəbiyyatla publisistikanın sərhəddində yerləşən bədii–publisistik janrlarda tapırdı. Beləliklə, bir tərəfdən maarifçilik ideyaları romantik estetika ilə uyğunlaşdırılır, digər tərəfdən realist türk nəsrinin ən uğurlu nümunələrindən olan bədii publisistika yaranırdı. Türkoloq Ə.Rəsulov yazır ki, “Qərbi Avropa maarifçi ədəbiyyatında geniş yer tutan və XVIII əsr realist romanının inkişafı üçün zəmin hazırlayan bədii–publisistik janrlar Avropa, xüsusilə Fransa ədəbiyyatını orijinalda və tərcümədə yaxından izləyən Tənziat maarifçilərinin böyük səyləri ilə türk nəsrində də geniş şəkildə yayılma imkanı tapmışdı (6, s.170).

Tənziat dövrü qəzetlərində dərc edilən müxtəlif yazıların qısa xülasəsini verən alim qeyd edir ki, o dövərdə əvvəlcə qəzetin xəbər, reportaj, müsahibə kimi informativ janrları ortaya çıxır və inkişaf edir. Bunlarla yanaşı, mətbuatda ilk analitik janrlar – məqələ və resenziya da formalaşmağa başlayır. Lakin o dövrün sənətkarlarının ən çox müraciət etdikləri ədəbi formaların bədii–publisistik janrlar olduğu görülür. Qəzet və jurnal səhifələrində publisistik etüdlər, lirik–fəlsəfi esselər, fıkrələr, bioqrafik очерк və portretlər, memuar və məktublar, səfər xatirələri və səyahət təəssüratları bol–bol dərc edilir (6, s.174).

1. Ziya paşanın yaradıcılığında publisistika

Daha çox şair kimi tanınan Ziya paşanın yaradıcılığında bədii publisistika (yaxud sənədli nəsr) mühüm yer tutur. Ədibin “Röya” adlı məşhur bədii–publisistik əsəri onun maarifçiliyindən xəbər verir. Xatırladaq ki, Namiq Kamalın da eyni adlı sənədli nəsr əsəri vardır və Ziya paşanın bu əsərinə cavab kimi yazılmışdır. Ziya Paşanın həyat və yaradıcılığı, o cümlədən “Röya” əsərinin ideya məzmunu haqqında qiymətli məlumat və yığcam təhlil Azərbaycanın tanınmış ədəbiyyatşünas–alim və

* AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqişünaslıq İnstitutu, f.ü.f.d.

E-mail: ulker.kudretkizi@gmail.com

türkoloqlarından A.Abiyevin “XIX yüzilliyin II yarısı – XX yüzilliyin əvvəllərində türk ədəbiyyatında satira və onun Azərbaycan ədəbiyyatı ilə əlaqəsi” adlı tədqiqat işində, E.Quliyevin “Türkiyə türk ədəbiyyatı (XIX–XX əsrlər)”, Ə.Rəsulovun “Türk sənədli–bədi nəsri” və R.Əhmədovun “Müasir türk ədəbiyyatında ədəbi proseslər” kitablarında verilmişdir.

Məlumdur ki, yuxu bədi əsərdə ideyanın açılmasına, aydınlaşmasına yardım edən vasitələrdəndir. Ziya paşanın “Röya” əsərində yuxu motivi uğurla seçilib. Ədib yuxugörmə priyomundan bədi vasitə kimi yararlanaraq onu narahat edən məsələlərə dair tənqidi fikirlərini dilə gətirmişdir. Pamflet xarakterli bu sənədli nəsir əsərində ölkənin ictimai–siyasi həyatındakı nöqsanlar, iqtisadiyyatdakı geriliklər, dövlət məmurlarının səriştəsizliyi açıq şəkildə tənqid atəsinə tutulur. Avropa dillərini öyrənmənin, Qərb mədəniyyətinə yaxınlaşmağın vacibliyi nəzərə çatdırılır. Əsl tənqid hədəfi Sədrəzəm Əli paşa olsa da, cəmiyyətdə hökm sürən sosial ədalətsizliyə, cəhalətə, qəflətə qarşı açıq etiraz səslənir, tənqid hədəfləri eyham, kinayə yolu ilə yox, konkret adlar göstərilərək ifşa edilir. Ziya paşanın fikrincə, ölkə problemlərini görüb həll etmək istəməyən dövlət məmurları xəyanətkardılar, bunların başında heç bir idarəçilik səriştəsi olmayan Sədrəzəm Əli paşa durur. Bütün bunlar haqqında o, Sultana məlumat verməyi özünə borc bilir. Burada yuxu bədi vasitəsi sənətkarın işini asanlaşdırır. Belə ki, o, qütbətdə olduğu üçün bunu əyani şəkildə həyata keçirməsi mümkün deyil. Bunu nəzərə alan Ziya paşa öz məqsədini rəyada reallaşdırır. Ə.Rəsulovun yuxarıda adı çəkilən kitabında “Röya”nın qısa məzmunu və geniş təhlili verilmişdir. Ədib bir cümə günü London parklarının birində su arxı kənarında oturub səhər oxuduğu “qəzet xəbərləri”nin təsiri altında baxışlarını suya dikib məmləkətin halını və öz həyatını kədərlə düşünərkən yuxuya dalır. Məkan və dekorasiya tədricən dəyişir, arxın suyu Bosfor boğazının sularıyla əvəzlənir və ədib özünü sahiləki Beşikdaş sarayının bağçasında Sultan Əbdüləzizin hüzurunda görür. İki hissəli əsərin birinci hissəsində Ziya paşa Sultanın suallarına cavab verir. Vətəni nə üçün tərk etmək məcburiyyətində qaldığını, qəzet çıxarmaq və mətbuata yazmaqda məqsədini, insan haqq və hüriyyətlərinin mahiyyətini, onların nizamlanması işində ölkədə qurulacaq bir Milli Məclisin oynaya biləcəyi rolu izah edir, ürək açan vəziyyətdə olmayan məmləkətin ən mühüm problemlərini ictimai baxımdan mənalandırır.

Əsərin ikinci hissəsində hadisələr birbaşa Əli paşanın malikanəsinin həyatında cərəyan edir. Ziya paşa yuxuda da olsa istədiyinə nail olmuş, Əli paşanı baş vəzirlikdən azad etdirmişdir. İndi isə şəxsən ona bu xəbəri vermək və möhürü ondan alıb Sultana aparmaq üçün gəlmişdir. Bütün bu səhnələr, Əli paşanın bu bəd xəbəri duyunca keçirdiyi həyəcanlar və bunun psixoloji motivləri, onu Kipr adasına – yeni vəzifəyə təyin olunduğu yerə aparacaq olan gəminin sahilə yan alması və s. lövhələr, ədibin Əli paşa və onu aparmağa gəlmiş Sultanın adamları ilə mükəllimləri böyük sənətkarlıqla qələmə alınmışdır. Doğrudur, yuxuda Sultan Əbdüləzizlə görüşüb söhbət edən Ziya paşa özünü də unutmur, Sədrəzəm vəzifəsinə ən layiqli namizədin özü olduğunu xatırladır. Lakin bütün hallarda, ölkə problemlərinin dövlət başçısına çatdırılmasını fərdi məsələ kimi yox, ictimai səciyyə daşıyan hadisə kimi qəbul etmək lazımdır. Bunu xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır ki, Ziya paşanın insan və cəmiyyət haqqındakı maarifçi görüşləri həm XVIII əsr Qərb intibah mədəniyyəti ilə yaxından tanışlığından, həm də bu cərəyanın ən tanınmış nümayəndələrindən olan görkəmli fransız maarifçisi Jan Jak Russonun “Emil” elmi–pedaqoji əsərinin bilavasitə türk dilinə tərcümə etməsindən qaynaqlanır. Təsədüfi deyildir ki, Ziya paşa öz zəmanəsindən çox–çox irəli gedərək məşvərət məclisindən – parlamentdən və məşrutiyətdən (konstitusiyadan) bəhs edir. Yazıçıya görə, Türkiyədə insan və cəmiyyət münasibətlərinin tənzimlənməsi üçün belə qurumların varlığına ehtiyac var. Gerçəklə bədi təxəyyülün vəhdətində qələmə alınmış “Röya” əsərində Ziya paşanın ölkə həyatının bütün sahələrini bürüyən problemləri dərinləndirən müşahidə qabiliyyəti və publisistik təhlil–tənqid bacarığı aydın şəkildə hiss olunur. A.Abiyev, haqlı olaraq, “Röya” oçerk–pamfletini, eləcə də ədibin “Vərəsə məktubları”nı və “Zəfərnəmə şərhini” türk ədəbiyyatında yeni tipli, ictimai–siyasi məzmunlu satirik nəsirin ilk nümunələri kimi xarakterizə edir (4, s.17).

2. Müəllim Nacinin publisistikası

Tənziyat nəsrinin görkəmli bədii publisistika müəlliflərindən biri də Müəllim Nacidir. Ədibin “Ömər in uşaqlığı” adlı memuarları (xatirə oçerki) XIX əsrin maarifçi türk nəsrində yepyeni bir hadisə idi. Əsərin başlıca ideya məzmununu ədibin təlim–tərbiyə haqqındakı fikirləri təşkil edir. Ömər in dilindən nəql edilən xatirələrdə maarifləndirmə məsələsi ön plandadır. Müəllim Naci məhəllə məktəblərindəki təlim–tərbiyə prosesinə münasibətdə zəmanəsinə görə çox irəli fikirli idi. O, ibtidai təhsil sistemində tərbiyə metodu kimi uşaqları falaqqaya yatıraraq kətkəlməyin, çubuqla döyməyin qəti əleyhinə çıxırdı. Ədib dərslərdə bilik vermək, uşaqların dərk etməsinə nail olmaq əvəzinə mənasını bilmədiyi materialları əzbərlətmək metodunu düzgün hesab etmirdi. “Ömər in uşaqlığı” memuarında müəllifin məhz bu maarifçi–publisist görüşləri qələmə alınmışdır (3, s.181).

Müəllim Nacinin türk sənədli nəsrinin inkişafındakı xidmətlərindən biri də onun məktublarıdır. Dövrün müxtəlif qəzet və məcmuələrində (“Tuna”, “Bəsirət”, “Tərcüman–i həqiqət” və s.) çap edilən bu məktublarda hələ müəllifin sağlığında kitab şəklində işıq üzünə görmüşdür (1887). Kitabda toplanan yazılarla tanışlıq göstərir ki, bunların hamısını qeyd–şərtsiz məktub janrına aid etmək mümkün deyildir. Əslində ədibin özü də doqquz illik bir müddət ərzində, 26–35 yaşları arasında qələmə aldığı bu yazıların hamısını məktub adlandırmır, onlara “məktub, vərəqə, təzkirə, təbriknamə, cavabnamə, nəsihətnamə” kimi dəyişik adlar verir. Bunların bir qismi müəllifin həmmüasirlərinə – Namiq Kamal, Əhməd Midhəd, Bəşir Fuad kimi görkəmli sənətkarlara ünvanlanan şəxsi ədəbi məktublardır. Bu məktublarda ədibin dövrün ziyalılarından türk dili, ədəbiyyatı və mədəniyyətinin müxtəlif məsələlərinə, Şərq–Qərb sivilizasiyasının müqayisəli təhlilinə dair mətbuat səhifələrində rast gəldiyi polemikalara münasibətini əks etdirir. Ə.Rəsulov yazır ki, ədibin məktublarının ən qiymətliyə bilavasitə onun maarifçi görüşlərini əhatə edən, birbaşa uşaqlara və gənclərə xitabən qələmə alınmış olanlardır ki, bu məktublarda əksəriyyəti öz publisistik–tərbiyəvi əhəmiyyətini bu gün də qoruyub saxlayır (9, s.180–182). M.Naci bu məktublarda gəncləri şeir yazmaqla baş qatmamağa, zamanın tələbi ilə ayaqlaşaraq məmləkət üçün daha faydalı işlər görməyə çağırır. Bunun üçün birinci şərtin elm–savad olduğuna diqqət çəkir (“Bir müəllimin şagirdlərinə müraciəti”). Müəllim Nacinin məktublarının bir qismi İstanbul əhalisinin günlük həyat və məişətinə, onun ayrı–ayrı məhəllə və memarlıq abidələrinə dair oçerkləri xatırladır. Ədin kitabındakı altıncı məktub isə Diyarbakır haqqında çox qısa, lakin yumoristik üslub və şəhərin canlı mənzərələrinin yer aldığı yol–səyahət qeydləridir. Qeyd edək ki, yazıçının nəsr dili onun özünün şeirlərinin, eləcə də müasirlərinin nəsr əsərlərinin dili ilə müqayisədə nisbətən sadədir. Onun əsərlərində bədii atalar sözlərinə (“Çalışmayan sonra peşmanlıq çəkər, ama peşmanlıqdan ələ nə keçər?”), xalq arasında yaxşı bilinən məsəllərə, hekayətlərə (“Həzrəti Yusif” qissəsinə) yer verməklə, lətifələrdən, rəvayətlərdən faydalanmaqla, eləcə də qismən bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə yolu ilə yaradılır. Ədib məktublarda bir qisminin sonunda məddah hekayələrində olduğu kimi qissədən hissə çıxarır, məsələn, bəzilərini “Söyləmək məndən, sən istər dinlə, istər dinləmə”– deyər tamamlayır (3, s.184).

3. İbrahim Şinasinin bədii publisistikası

Yeni türk nəsr dilinin və publisistik üslubunun ilk təmsilçilərindən biri İbrahim Şinasidir (1826–1871). Biz əvvəlki fəsildə onun birpərdəli “Şair evlənməsi” pyesi ilə müasir türk dramaturgiyasının əsasını qoyanlardan biri olduğunu vurğulamışdıq. Burada isə qeyd edək ki, Şinasi eyni zamanda ilk müstəqil türk qəzetinin və müasir türk publisistika sənətinin də banilərindən biridir. Şinasi xalqı maarifləndirmək yolunda incəsənəti və mətbuatı bir vasitə olaraq görmüş, savad verməyi, öyrətməyi sənətkarlıq hünəri nümayiş etdirməkdən üstün tutmuşdur. Buna görə də, onun şairliyi də, yazıçılığı da, jurnalistliyi də öyrədən, tərbiyələndirən, maarifləndirəndir. Əlbəttə, o dövrdə tənqidlər, hakim ideologiyaya zidd siyasi fikirlər ciddi şəkildə də cəzalandırılırdı. Şinasi də bundan nəсібini almış, 23 yaşında ikən dövlət tərəfindən təhsil almaq məqsədilə göndərilirdi və bir müddət yaşadığı Parisə on–on iki il sonra, “dövlətə qarşı dövlət məmuruna yaraşmayan şeylər yazdığı” bəhanəsiylə işindən uzaqlaşdırıldığı üçün qısa fasilələrlə iki dəfə (1863 və 1865–1867) mühacirət etmək məcburiyyətində qalmışdı. Lakin bütün bu çətinliklərə baxmayaraq, Şinasi qırx beş illik qısa ömrünün

təxminən iyirmi beş ilini yorulmadan öz publisistikası ilə xalqı maarifləndirməkdə davam edir, iqtisadi və mədəni islahatların vacibliyi, Qərbin qabaqcıl ideyalarının ölkədə tətbiq olunması, osmanlıcanın sadələşdirilməsi, nəsr dilinin cilalanması və ədəbiyyatın xalqa xidmət etməsi kimi məsələlərdə ictimai rəy formalaşdırmağa, kütlələrə fəal təsir göstərməyə çalışırdı. Onun publisistik yazılarında sığ-sığ təkrarlanan “akılcılık” (pozitivizm), maarif, mədəniyyət (sivilizasiya mənasında), millət, qanun (ana yasa) və s. kimi anlayışlar ədibin Qərb dünyasından alınması lazım gələn ideyaların və bunların təcrübədə həyata keçirilməsi istəyinin ifadəsi idi. Şinasi mətbuatda yeni nəsr dilinin, publisistik üslubun formalaşmasında böyük əmək sərf etmişdir. Doğrudur, öz müasirləri kimi, o da əsasən osmanlıca yazırdı. Ara-sıra “lisani-avam üzre” yazması belə rişxəndlə qarşılır, onu savadsızlıqda təqsirləndirmələrə yol açırdı. Lakin ədib osmanlıca qəzet dilini lüzumsuz bəzək-düzəkdən arındırır, kəlmələri yerli-yerində, düzgün işlədir, gözəl ifadə etməkdən çox, açıq ifadə etməyə, fikir və düşüncələrini birbaşa çatdırmağa çalışırdı. Osmanlıcanın uc-uca bağlanıb gedən tərkibli-izafətli cümlə quruluşuna qarşı, öz zəmanəsi üçün çox qısa sayılan vergüllü, nöqtəli cümlələrlə yazırdı. Digər tərəfdən, belə bir düşünülmüş, məqsədyönlü yazı tərzini, bəlağətdən, obrazlı, məcazlı, hissi ifadələrdən bilərək qaçması onun üslubunun da müəyyən dərəcədə quru olmasına yol açırdı.

4. Namiq Kamal yaradıcılığında bədii nəsr

Namiq Kamal türk ədəbiyyatının digər janrlarında (o cümlədən poeziyasında) olduğu kimi, bədii publisistikanın inkişafında da onun böyük rolu olmuşdur. Bu xidmət, bir tərəfdən təkbaşına və ya ziyalı məsləkdaşları ilə birgə qurduğu və çox böyük maddi sıxıntılar və siyasi təzyiqlər altında çıxardığı qəzet və jurnallardakı fəaliyyəti, digər tərəfdən bu və o dövrün digər mətbuat orqanlarındakı (“Təsviri əfkar”, “Müxbir”, “İbrət”, “Hürriyyət”, “Diyojen”) kəskin tənqidi-publisistik yazıları, sənədli nəsr nümunələri ilə özünü göstərir. Ə.Rəsulov ədibin yüksək vətəndaşlıq pafosu ilə yazdığı məqalə, məktub və oçerklərində bədii publisistikaya xas analitik münasibətin, hadisələrin bədii mənalandırılmasının ön planda olduğunu qeyd edir (5, s.187). Həqiqətən də, Namiq Kamalın Avropadan (Paris, London, Brüssel, Vyana səfərlərində) qayıtdıqdan sonra qələmə aldığı “Tərəqqi” adlı yazısında tərəqqinin ölkə üçün əhəmiyyətindən bəhs edilir, London nümunə kimi göstərilir, şəhər haqqındakı səfər təəssüratları ilə oxucu tanış edilir. Ədib bədii-publisistik üslubla Londonun parlament sistemini, məhkəmə quruluşunu, bir neçə muzey və kitabxanasını təsvir edir, yeri gəldikcə publisistik müdaxilələrlə bütün bunlara açıq münasibət bildirir, fakt və rəqəmlərlə öz fikirlərini sübuta yetirməyə çalışır. O, inkişaf etmiş Qərb ölkələrindən bəhs edərkən heyranlığını gizlətmir, lakin bu heyranlığın arxasında öz ölkəsinin də belə bir inkişaf səviyyəsinə çatması arzusu, doğma vətənin geri qalmışlığının səbəblərinə diqqət çəkmək qayəsi dayanır.

Namiq Kamal Avropada az qalsa da, qüvvətli mütaliə vasitəsilə Şərq və Qərb mədəniyyətlərinə dair dərin biliyə malik olmuş, ədibdə mütərəqqi siyasi dünyagörüşü formalaşmışdı. Fransada olarkən siyasi və ədəbi cərəyanları yaxından izləmiş, özəl dərslər almaq və tanınmış ziyalılarla dostluqlar qurmaq, yeni-yeni əsərlər oxumaq yoluyla öz siyasi və ədəbi savadını daha da təkmilləşdirmişdi. Elə bu səbəbdən də vətən, millət, hürriyyət, qanun, məşrutə, mədəniyyət (sivilizasiya mənasında), istiqlal kimi anlayışların Osmanlı Türkiyəsinin fikir və ədəbiyyat dünyasına Namiq Kamal tərəfindən gətirilişinə və bir sistem halında ilk dəfə onun əsərlərində, o cümlədən publisistikasında ifadə edilişinə təəccüblənməmək lazımdır.

Ədibin yaradıcılığının tədqiqatçıları onun ədəbiyyat və dil sahəsindəki fəaliyyətlərini, poeziya və dramaturgiyasını yüksək qiymətləndirməklə yanaşı, N.Kamalın nəsr, xüsusilə də publisistikadakı uğurlarını haqlı olaraq önə çəkirlər. Məsələn, ədəbiyyatşünas Hikmət Dizdaroğlu Namiq Kamalı Tənzimat nəsrini formalaşdıran şəxsiyyət kimi qiymətləndirir və onun modern mənada ilk jurnalist olduğunu yazır. H.Dizdaroğlu Tənzimat dövrü nəsrindən bəhs edərkən İ.Şinasi və Ə.Həmidin nəsrini ilə Namiq Kamal nəsrinin müqayisəsində sonuncuya üstünlük verir. Şinasinin nəsrinin güclü olduğunu amma cəlbədicilərin olmadığını lakin fikirlərinin önəmli olduğunu yazarkən Namiq Kamalın bol sifətlərdən istifadə edərək cümlələri rəngləndirdiyini yazır. Həmidin isə ədəbi nəsrin yaradıcısı kimi qiymətləndirir. Ədəbiyyatşünasın bu fikrinə münasibət bildiren Ə.Rəsulov yazır ki, tədqiqatçı qismən

haqlı olmaqla yanaşı, bir qədər qeyri-dəqiqliyə yol verir. Belə ki, N.Kamal Tənzimat ədəbiyyatının qüvvətli qələm sahibi olmaqla bərabər, bu dövrün nəsrinə “təkbaşına yön verən, şəkilləndirən” nasir və təbii ki, “ilk müxbir” deyildir. Lakin o, heç şübhəsiz, türk nəsrinin formalaşmasında yaxından iştirak edən Tənzimat ziyalılarından biridir. İ.Şinasinin məqalələrinə müşahidə olunan quru yazı tərz, bir az da monotonluq N.Kamalın publisistikasında canlı, hərəkətli, rəngli, oxucuya estetik zövqlə bərabər fikir verən, onu düşündürən, maarifləndirən üsluba çevrilmişdir. Şinasinin yaratdığı “qəzet dili” N.Kamalla bədiiləşmişdir (7, s.189–190). Bizim gəldiyimiz qənaətə görə isə Namiq Kamalın sənədli nəsrin təkamülünə göstərdiyi xidmətlərdən biri də odur ki, o, epistoluar məktub formasına mətbuat janrı kimliyi qazandırmış, bu formada yazılmış publisistik məqalə, səyahət əsərləri, xatirə və yol-səyahət qeydlərinin gözəl nümunələrini vermişdir. Nobel ədəbiyyat mükafatçısı Orxan Pamuk yazır ki, “Namiq Kamal 1867-ci ildə “Təsviri əfkar” qəzetinə Ramazan məktubları yazmış və Osmanlı oxucusuna məktubun yalnız dövlət adamları ilə sevgililərinin sırr paylaşmaq və bir - birilərini təhdid etmək üçün istifadə etdikləri bir vasitə olmadığını, nəşr olunan məktublar yolu ilə bütün bir şəhərə də bir sevgiliyə də, bir qohuma da səslənir kimi səslənə biləcəyini göstərmişdir” (3, s.189–191). Həqiqətən də, N.Kamalın Ramazan günlərində İstanbulun yaşadığı həyatın rəngarəng təfərrüatına dair qələmə aldığı bu məktublar daha sonra bir çox ədibin (Ə.Rasim, Bəsirətçi Əli əfəndi, R.Əşrəf və s.) yazacağı şəhər məktublarının ilk nümunələri olmaqla qalmaz, həm də məktub kimi ənənəvi olaraq sirdaşlıq, məhrəmiyyət, yaxınlıq çağırışlarıyla yüklü bir müraciət, bir xitab şəklindən istifadə edilərək xalqa dövrü mətbuat vasitəsilə müraciətin mümkünliyünü isbatlamışdır. N.Kamalın 38 ay sürgün həyatı yaşadığı (1873–1876) Kipr adasından yazdığı məktublarda Kipr adasının canlı təbiət təsvirləri verilir və obrazlı lövhələrlə, səmimi duyğularla, xeyli zəngin faktoloji materialla Maqosa anladılır ki, onların bir çoxunu müasir oçerk janrının bütün tələblərinə cavab verən kamil bir səyahət əsərləri, səfər təəssürləri kimi qəbul etmək mümkündür.

Namiq Kamalın bədii-publistik nəsr yaradıcılığında “Röya” adlı kiçik bir pamfletinin xüsusi yeri var. Bu əsər yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Ziya paşanın eyni adlı əsərinə cavab olaraq qələmə alınmışdır. Doğrudur, bu əsər yazıldığı 1872-ci ildə əlyazması şəklində də qalmış, geniş oxucu kütləsinin malı ola bilməmişdir. Lakin ədəbiyyat tarixçisi Ə.H.Tanpınarın N.Kamalın “Röya”sının dili və üslubuna dair fikirlərindən aydın olur ki, bu əsər əski nəsrdən yavaş-yavaş qopmaqda olan N.Kamalın artıq formalaşma yoluna qədəm basan yeni türk bədii nəsrinə keçid xarakteri daşıyır.

A.Abiyev N.Kamalın “Röya” əsəri ilə Ziya paşanın “Röya” oçerk-pamfletinin çox maraqlı müqayisəli təhlilini verir. Hər iki sənətkarın əsərini çağları üçün çox dəyərli hesab edən alim mütləqiyyət quruluşunu konstitusiyalı monarxiya ilə əvəz etmək, onu demokratikləşdirmək, millət məclisi yaratmaq və ən başlıcası yeni cəmiyyət qurmaq üçün xalqı maarifləndirmək, onu müasir həyat qanunları ilə, qabaqcıl elm və mədəniyyətlə tanış edərək inkişafına səy göstərmək kimi məsələlərdə bu ədiblərin fikirlərinin üst-üstə düşdüyünü, lakin bu fikirlərin öz əsərlərində təbliği məsələsinə bu iki maarifpərvər ziyalının fərqli yanaşdığını, Ziya paşanın “Röya”da xalqın düşmənlərini satıra atəşinə tutduğunu, onların yaramaz əməllərini açıb göstərdiyini, N.Kamalın isə eyniadlı və eyniformalılı əsərində xalqı öz səadəti uğrunda vuruşmağa, mütləqiyyət zəncirindən xilas olmağa səslədiyini qeyd edir (1, s.18).

Namiq Kamalın pamflet və məktublarla yanaşı, “Londona səyahət”, “Paris və türklər”, “Sofyada keçən günlər” kimi maraqlı səyahət oçerkləri də vardır. Maraqlıdır ki, ərəb və fars dillərini mükəmməl bilən, klassik Şərq ədəbiyyatına dərin bələd olan və öz əsərlərində, xüsusilə nəsrdə çox da sadə olmayan osmanlıcaya üstünlük verən N.Kamal bu əsərlərdə “köhnə” – klassik türk ədəbiyyatının dilinin son dərəcə çətin və anlaşılmaz olduğunu, geniş xalq kütlələri tərəfindən başa düşülmədiyini söyləyir. O, bu əsərlərdə işlənən mövzuların insanı real həyatdan uzaqlaşdırdığını, nəzərdə tutulan ideya məzmununun və mənanın düzgün açılmamasını klassik əsərlərdən gətirdiyi fakt və nümunələrlə sübut edir. Ədib yeni ədəbiyyatın həqiqətə, həyata uyğun olması, əsərlərin dilinin nisbətən sadəliyi, maarifləndirici əhəmiyyətini göstərir, yazıçıların dram, hekayə, roman və s. yazmaq cəhdlərini təqdir edərək bu yeni ədəbi janrların əhəmiyyətindən danışır. O, teatrı cəmiyyətə bilik və

tərbiyə verən ədəbi vasitə sayır, tamaşanın həm qulağa, həm gözə, həm də duyğu və düşüncələrə təsirini, dilin saflığı və gözəlləşməsinə köməyini qeyd edir. O dövrün digər nümayəndələri – İ.Şinasi, Ə.Midhəd, Ə.Həmid kimi N.Kamalın da dramaturgiyaya və teatra verdiyi bu böyük əhəmiyyət təsadüf deyildi. Yeni bir janr kimi Tənziyat dönəmində ortaya çıxan dramaturgiyaya verilən bu önəmin səbəbini A.Qurbanov çox dəqiq izah edir: “Əhalinin böyük əksəriyyətinin savadsızlığını nəzərə alsaq dramaturgiyanın yaranması və bu zəmində teatrın ortaya çıxması ümumi yenilik hərəkatında əhəmiyyətli mərhələ idi” (6, s.106). Dramaturgiya və teatrın maarifçilik ideyalarının xalq arasında yayılması üçün çox əlverişli vasitə olduğunu nəzərə alan Tənziyat maarifçiləri onların inkişafına xüsusi əhəmiyyət verirdilər. Dönəmin maarifçilərindən yazıçı–publisist Ə.Midhəd qeyd edir ki, “...əgər biz teatrın köməylə, əxlaq dərsi verən səhnələr göstərmək yolu ilə savadsızları maarifləndirmək istəyiriksə, o zaman ədəbiyyatımızda dramaturgiyaya böyük əhəmiyyət verməliyik” (3, s.19–20).

N.Kamalın ədəbi yaradıcılığında bioqrafiya janrı mühüm yer tutur. O, şübhəsiz ki, peşəkar tarixçi və bioqraf deyildir. Lakin bioqrafiya janrına ədib məqsədyönlü şəkildə müraciət etmiş, öz düşüncə və idealarının təbliği işində türk tarixinin şanlı keçmişindən, misilsiz qəhrəmanlıqlarından, türk uluları və xaqanlarının həyatından aldığı örnəklərdən faydalanmış, millətin gözünü unudulmaqda olan dünənə çəkmək istəmişdir. Müəllifin İstanbulun fəthinə həsr etdiyi “Zəfər qığılcımı” (“Barıqai–zəfər”), Osmanlı imperatorluğunun quruluşundan Qanuni Sultan Süleymana qədərki dövrü əhatə edən “Dövri-istila” və s. tarixi əsərlər ilə tanışlıq göstərir ki, onun müxtəlif mənbə, məxəz və xatirələrdən istifadə edərək yazdığı bu əsərlərə sənədli nəsrə xas bədii publisistik üslub hakimdir. Xüsusilə bu üslub özünü N.Kamalın “Əmir Novruzun tərcümeyi halı” (“Tərcümey-i hali Emir Nevruz) bioqrafiya kitabında göstərir. Səlahəddin Əyyubi, Fateh Sultan Məhmət, Yavuz Sultan Səlim və Əmir Novruz kimi türk ulularının həyatı, hakimiyyəti, şəxsiyyəti, qazandıqları uğur və zəfərlərindən bəhs edən bu bioqrafiyalar yazılış etibarilə həm tarixi əsərlərə, həm də klassik türk ədəbiyyatında köklü ənənəsi olan təzkirələrə yaxın olsa da, onların heç birini təkrar etmir, bədii–publisistik üslubun kamil nümunəsi təsiri bağışlayır. N.Kamal bioqrafiyada Fateh Sultan Məhmətin fiziki və mənəvi portretini ustalıqla qələmə alır, onun insani keyfiyyətlərini, elmi bilik və bacarığını (Sultanın bir–neçə dil bildiyini, bəzi Şərq və Qərb alimləri ilə onların öz lisanlarında söhbət etdiyini) konkret detallarla, zəmanəsinin ədəbiyyat və sənət adamlarına verdiyi qiymətləri bu insanlarla keçirdiyi görüşlərdən gətirdiyi canlı səhnələrlə, yadda qalıcı epizodlarla təsvir edir. O, Fatehin bu müsbət məziyyətləri haqqında müasirlərinə bilgi verərkən, öz dövrünün Padşahını və sarayın yüksək çinli məmurlarını bir baxıma dövləti ədalətli idarəetmə sistemi bəhsində maarifləndirirdi. Bunu, təbii ki, birbaşa yox, dolaylı yolla edirdi. Məsələn, Fateh Sultanın Əmir Teymur, Çingiz Xan kimi “dünyanı istila etmək”dən daha çox “qurub–yaratmağa meyilli şəxsiyyət” (“imara mail bir zat”) olduğunu qabardır, danışmaqdan çox iş görmək məziyyətini vurğulayırdı (2, s.196).

5. Əhməd Mithəd və Əbdülhəq Həmid yaradıcılığında bədii nəsr

Sənədli nəsrdə qələm sınaqlardan biri də yaradıcılıq fəaliyyəti boyunca yüzə yaxın roman və hekayə yazan Əhməd Midhəddir. O, özünün səfər təəssüratlarından maarifçilik ideyalarının təbliği işində istifadə etmişdir. Ədib, ümumiyyətlə, səyahətin əhəmiyyətini qeyd edərək deyir ki, osmanlılar başqa millətlərlə müqayisədə səyahətə az əhəmiyyət verirlər. Lakin onu ən çox mütəəssir edən odur ki, səyahətə çıxanlar da səyahətnamə yazmır, Avropaya gedib gələnlər də əyləncə yerlərindən başqa bir yer görmürlər, halbuki səyahətlərdən müxtəlif şəkildə faydalanmaq mümkündür (6, s.197). Əhməd Midhəd bu fikirlərini özünün iki səyahət kitabının – “Ovçu səyahəti” və “Avropa səyahəti”nin girişlərində də təkrarlayır. 1891–ci ildə Ə.Midhəd Stokholmda keçirilən Şərqsünaşlar konqresinə türk nümayəndəsi olaraq iştirak etmiş, yetmiş bir gün sürən Avropa səfərinin yol təəssüratlarını irihəcmli “Avropa səyahəti” (“Avrupada bir cəvelan”) kitabında qələmə almışdır. Ə. Midhədin sənədli nəsr sahəsindəki xidmətlərindən biri də odur ki, o, səyahət əsərlərinin istiqamətini müəyyən mənada yurd içinə döndərmişdir. O, 1893–ci ildə İzmit körfəzində dostları ilə bərabər quru və dəniz yolu ilə həyata keçirdiyi gəzintini “Ovçu səyahəti” kitabında qələmə alır. O zamana qədər əsasən əcnəbi məmləkətlər

haqqında yazılan səyahət əsərlərinə, Türkiyənin müxtəlif şəhər və kəndləri barəsində yazılmağa başlanan səyahət əsərləri də qoşulur. Ə.Midhədin bu kitabı ölkədaxili səyahət əsərlərinin ilk nümunələrindən biridir.

Tənziyat sənətkarlarından ustad şair və dramaturq Əbdülhəq Həmidin türk sənədli ədəbiyyatında yeri və xidməti ədibin müxtəlif illərdə qələmə aldığı xatirələri və müasirləri N.Kamal, R.M.Əkrəm və S.Səzaiyə ünvanladığı məktublarıdır. Ədibin yaradıcılığının tanınmış tədqiqatçısı İnci Enginün sənətkarın həyatından bəhs edərkən “bu uzunömürlü yazarın, bir macəra romanı qədər zəngin həyat hekayəsini, onun öz xatirələri və məktubları” əsasında yazdığını vurğulayır: “Xatirə və məktublar onun bioqrafiyasını aydınladan əsərlər olduqları qədər, təkcə oxunduqlarında da zövq verirlər” (7, s.199). Həqiqətən də, ədibin xatirə və məktublarından onun keçdiyi ömür yolunu, yetişdiyi ictimai-siyasi mühiti, şeir, poema, mənzum və mənşur pyeslərində öz bədii həllini tapan real həyat həqiqətlərini öyrənmək, obrazlarının prototiplərini təxmin etmək, istifadə etdiyi fon, məkan və dekorasiyaları görmək mümkündür. Bu xatirə və məktublarda təsvir olunan yer, şəxs, hadisə və əhvalatların bir çoxu onun “Zeynəb”, “Doxtəri-Hindu”, “Sardanapal” və s. pyeslərində, “Səhra”, “Məqbər” kimi kitablarında toplanan şeir və poemalarda öz əksini tapmış, bədii cəhətdən mənalandırılmışdır. Digər tərəfdən, Ə.Həmidin xatirə və məktublarındakı dil istər onun özünün nəsrə yazdığı pyeslərinin, istərsə də ümumiyyətlə dövrün bədii nəsr dilindən daha sadə, anlaşılıq və xəlqidir. Ə.Rəsulovun monoqrafiyasından öyrənirik ki, Ə.Həmidin “İqdam” və “Vakit” qəzetlərində çap olunan xatirələrində onun uşaqlıq və məhəllə məktəbindəki təhsil illəri, böyük qardaşı ilə bərabər Afina, Roma, Neapol üzərindən Fransaya səfəri (1863) və Parisdə təhsilini davam etdirməsi haqqında ətraflı məlumat verilir (7, s.200). Aydın olur ki, bütün bu səyahətlər, yol boyunca tanış olma fürsəti əldə etdiyi Pompey xarabalıqlarından tutmuş Romanın möhtəşəm sənət məbədlərinə, ilk dəfə gördüyü opera tamaşasına qədər hər şey onun hafizəsində silinməz izlər buraxmışdır. O, bu xatirələrində Avropa mühitinin, tanış olduğu yeni çevrənin, insanların onun üzərindəki böyük və müsbət təsirindən danışır. Yenə bu xatirələrdən onun sıx-sıx aşiq olduğunu və ilk məhəbbətlərindən birinin Avstriya imperatriçəsi Yelizaveta olduğunu öyrənirik. Atasını diplomat olan, özü də müxtəlif ölkələrdə (Yunanıstan, İngiltərə, Hindistan, Hollandiya, Belçika və s.) səfirlik və konsulluqlarda diplomatik vəzifələrdə işləyən, bir müddət senator olan Ə.Həmidin ömürboyu pulsuzluqdan əziyyət çəkməsi, bəzən hətta üzük və saatını girov qoyaraq pul borc alması, bunun yaratdığı mənəvi böhran haqqındakı məlumat dərin təəssüf hissi doğurur. Onun maddi rifah halının düzəlməsi və rahatlığa çıxması yalnız səksən beş illik ömrünün son dövrlərində, Türkiyə Cümhuriyyətinin Millət Məclisində İstanbul millət vəkili olduqdan sonra (1928) mümkün olmuşdur.

Ə.Həmidin Tənziyat dövrünün ondan yaşlı, ədəbi ictimaiyyətdə artıq tanınan maarifçi ziyalıları ilə tanışlığı və bir çoxları ilə dostluğu onun ədəbi yaradıcılığına, xüsusilə dramaturgiyasına müsbət təsir etmişdir. Onun pyeslərinin ilk tənqidçiləri də məhz müasirləri olan sənətkar dostları – N.Kamal və R.M.Əkrəm olmuşdur. Bütün bunları ədibin məktublarından öyrənirik. Yenə bu məktublardan Ə.Həmidin öz ədəbi-tənqidi görüşləri, yaradıcılıq işi və planları haqqındakı düşüncələri, ölkənin onu narahat edən və düşündürən mütləqiyyət üsul-idarəsi və despotizmi, senzura, xəfiyyəçilik, irtica rejimi, qadın hüquqsuzluğu və s. kimi ictimai-siyasi, sosial məsələləri haqqında məlumat əldə edirik. Hətta ədibin ən məhrəm sirlərini, zaman-zaman keçirdiyi mənəvi böhranları sənətkar dostları ilə bölüşdüyünün şahidi oluruq. Məsələn, onun N.Kamala yazdığı bu məktubu həyəcənsiz oxumaq olmur: “İzmirdən qayıtdığım zaman sənə bir məktub yazmışdım... ondan sonra başıma nələr gəldiyini soruşma. Bir dəfə “kefsiz” deyib soruşmusan. Kefsiz deyil, mən bir zaman dəli oldum. Bu barədə sənə qələmlə məlumat verə bilmərəm, çünki nə qədər söyləsəm yenə yetərsiz olar” (6, s.201). Bu dahi ədəbi simanın sənətkarlığına və bütövlükdə türk ədəbiyyatındakı yerinə dair ən dolğun və düzgün qiymətlərdən birini Ə.Həmid haqqında öz elmi tutumu və mündəricəsiylə seçilən monoqrafiyasında A.Qurbanov verir: “Türk ədəbiyyatının dörd nəslinə qanad gərən şair-dramaturq Əbdülhəq Həmid özünün böyük yaradıcılığı ilə klassik ənənəni davam etdirən, dünya ədəbiyyatının nailiyyətlərindən bacarıqla istifadə yolu ilə milli ədəbiyyata yeni forma, yeni məzmun gətirən, istər öz dövründəki, istərsə də özündən sonrakı ədəbi prosesə böyük təsir göstərən bir sənətkardır” (6, s.3).

Nəticə

Yekun olaraq qeyd edək ki, Qərbi Avropa mədəniyyətinin, xüsusilə Fransa və İngiltərə fəlsəfi və ədəbi-bədii estetikasının, dövrün mütərəqqi-demokratik humanitar təfəkkürünün təsiri altında təşəkkül tapan, yeni ictimai fikir və dəyərləri ifadə edən ədəbi nəsr növü və onun janrları, publisistika və sənədli nəsr, eləcə də dramaturgiya Tənziyat ədəbiyyatında formalaşmışdır. Klassik türk ədəbiyyatında (XIII–XVIII əsrlər) olmayan nəsr janrları meydana çıxmış, ənənəvi ədəbi janrlar isə yeni məzmun, forma, keyfiyyət qazanmışdır. Dövri mətbuatın yaranması və geniş şəkildə yayılması ilə jurnalistika janrları təşəkkül etmiş, publisistika sənəti formalaşmağa başlamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Kemal, N. Mukaddime-i Celal / Hazırlayan: Huseyin Ayan. –İstanbul: Dergah yayınları, – 1975.– s.7–37.
2. Quliyev, E. H. Türkiyə türk ədəbiyyatı (XIX–XX əsrlər)/ – Bakı: Orxan, – 2003. – 122 s.
3. Mustafa, C. Namık Kemal Bibliyografyası / –Ankara: Kültür və Turizm Bakanlığı Yayınları, –1988.– 137 s.
4. Özkırımlı, A. Türk yazın tarixində akımlar // –Ankara: Türk dili dergisi, Yazın akımları özel sayı, –1981. –s.411–435.
5. Özön, M. N. İbrahim Şinasi / –İstanbul: Remzi kitabevi,– 1943.
6. Rəsulov, Ə. Türk sənədli- bədii nəsr/ – Bakı: Nurlan NPM, –2004. – 428 s.
7. Samipaşazadə, S.Sərgüzəşt / Hazırlayan: Zeyneb K. – Ankara: MEB yayınları,
8. Səmədova, Ü. Tənziyat ziyalılarının ədəbi-estetik axtarışları // –Bakı: Bakı Dövlət Universitetinin Dil və ədəbiyyat beynəlxalq elmi-nəzəri jurnalı, –2018, № 3, – s.271–274.
9. Tanzimattan bu günə edebiyatçılar ansiklopedisi, c.2. İstanbul: Y.K.Y., 2003.–1999. –186 s.

РЕЗЮМЕ*Улькер САМЕДОВА***Формирование документальной прозы в Османской литературе XIX в**

Ключевые слова: публицистическое творчество, художественная документальная проза, интеллигенция, XIX век

Быстрое и целенаправленное развитие литературы, особенно публицистики в этот период, появление новых литературных и художественных жанров, изменение сюжета, языка и стиля в литературе с новыми идеями и новыми формами, широта тематики, разнообразие идей, содержания и нововведений, отвечать и служить осуществлению просветительских идей, выдвигаемых временем. В целом главной характеристикой литературы XIX века были новаторство, поиски и тенденции, модернизирующие национальную литературу на основе западной культуры, но ведущей идеей было просветительство. Просветители Танзимата рассматривали науку, образование, искусство как движущую силу истории и отмечали особое значение литературы и периодической печати в этой работе. Они предположили, что литература просвещает читателя, а значит, улучшает общество и помогает устранить социальные проблемы. Турецкое просвещение состоит в том, чтобы видеть нацию образованной, страну передовой и занимающей свое законное место, объяснять, что свобода Родины и народа выше всех личных идеалов и т. д., несет большие универсальные качества.

SUMMARY***Ulkar SAMADOVA******The Formation of the Documentary Prose in the 19th Century Ottoman Literature******Keywords:*** *artistic journalistic creativity, documentary prose, intellectuals, 19th century*

The rapid and purposeful development of literature, especially publicism in this period, the emergence of new literary and artistic genres, changes in plot, language, and style in literature with new ideas and new forms, breadth of topics, diversity of ideas, content, and content innovation are precisely the multifaceted demands put forward by the time to respond and serve the realization of enlightenment ideas. On the whole, the main characteristics of the literature of the 19th century were innovation, search, and tendencies, modernizing national literature based on Western culture, but the leading idea was enlightenment. The Enlightenment intellectuals of Tanzimat viewed science, education, and art as the driving forces of history and noted the special importance of literature and the periodical press in this work. They suggested that literature enlightens the reader, which means it also improves society and helps to eliminate social problems. Turkish enlightenment is to see the nation as educated, the country as advanced and in its rightful place, to explain that the freedom of the motherland and the people is higher than all personal ideals, etc., which carries great universal qualities.